

דברים שנאמרו במלאת שלושים לפטירתו של אוריך ז"ל בערב לימוד לזכרו שנערך באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כ"א במנחם-אב תשנ"א

מבוא לקריאה מתוך

"ערוגת הבשם"

פרופ' יונה פרנקל

היצירה הגדולה הראשונה של פרופ' אוריך ע"ה היא ההוצאה לאור של הספר ערוגת הבשם. ספר זה הוא מירוש לפיזיקים שנאמרו בקהילות גרמניה וצרפת בשבתות מיוחדות ובמועדים מימי הקדומים של יהדות זאת. הסתבר של הספר הגדול הזה הוא ר' אברהם ב"ר עזריאל מבוהימיה, שהיה תלמידם של ר' ברוך מרגנסבורג, ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מורסייזא, והיה מורו של ר' יצחק אור זרוע מינא.

פרופ' אוריך החל לעסוק בספר זה בהיותו ברומא בקיץ תרצ"ו. הוא הגיע לשם בחופשת הקיץ מעבודתו כמורה בסמינר בברסלוי, ושם, ברומא, פגש את אברהם חיים אלפרד פריימן וזכר צדיק וקדוש לברכה, לא פעם סיפר פרופ' אוריך על אוהן שעות של חסד שבהן טיילו השניים בלילות בשדרות של רומא ודנו על גדולי התורה של יהדות אשכנז בימי הביניים, באותן שעות נלטה ידידות שהלכה והתחזקה והפכה לבסוף לזיכרון של ידידות שמעבר למוות לאחד האסון הנורא של ד' בניסן תש"ח. אך ידידות זאת היא לנו דוגמה, מופת וטמל לידידות עמוקות וארוכות אחרות עם חכמי ירושלים, כגון עם חמי דניאל גולרשמיט, עם גרשום שלום, עם שאול ליברמן, ועל כולם עם ש"י עגנון.

באותם ימי הישיבה בספריית הוותיקן ברומא נולד המאמר הראשון בתרביץ (תרצ"ח) על ספר ערוגת הבשם לר' אברהם ב"ר עזריאל. מאמר זה מוקדש ליעקב פריימן, אביו של אלפרד פריימן, המר"ל של לקט יוסף ובעל המבוא לספר החסידים.

בינתיים עלה פרופ' אוריך לארץ בתחילת תרצ"ט, ומייד החל בהוצאת הכרך של החלק הראשון של ערוגת הבשם, והספיק להוציא

לפני פרוץ מלחמת העולם. ואז באו ימי החרדה, ההתנדבות וההתגייסות, ובסופם, בתוך היתמות וזכרון המשפחה האבודה בפולין מצד אחד, והקמת המשפחה החדשה בארץ ישראל מצד שני, באה העבודה בכרך השני, שראה אור בימים שלפני תחילת מלחמת השחרור.

החלק השלישי, האחרון, ואתו המבוא הגדול, שהוא מבוא לכל דרכי פרשנות הפיוט באשכנז בכלל, ציפה חמש-עשרה שנה, ויצא לאור רק לאחר הופעת "בעלי התוספות". נראה שהוא לא היה יכול להיכתב עד שהשקפה כיצד מתארים את דמותם של חכמי ישראל תהיה בשלה. אנו עומדים כאן בשנת תשכ"ג אך כבר בחקירה של שנת תרצ"ט, שאנו נקרא מתוכה כעת, אנו מרגישים את המגמה, העוברת דרך כל המחקר ודרך כל נימי נפשו של האדם הכותב - תקשר העמוק והנאמן בין תורתו של לומד התורה לבין אישיותו הגדולה.

מבוא לקריאה מתוך

"בעלי התוספות"

פרופ' יעקב זוסמן

ספר 'ערוגת הבשם' חלק א' הופיע בירושלים בשנת תרצ"ט, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה - ואילו חיבורו הגדול השני של פרופ' אוריך ע"ה 'בעלי התוספות' הופיע בשנת תשט"ו. השנים שבין שני חיבורים גדולים אלה היו שנים קשות לעם ישראל; ביטוי מוצע לטרנדיה הלאומית והאישית אתה מוצא בהקדשותיו לשני חיבוריו הללו. את 'ערוגת הבשם' הוא מקדיש: "להורי היקרים - לאבי מורי ר' ישראל יוסף נ"י ולאמי מרתיה חיה אסתר תחי", ואילו את 'בעלי התוספות': "לזכר הורי הקדושים - אבי מורי ר' ישראל יוסף בן ר' יצחק ואמי מרתיה חיה אסתר בת ר' יעקב זלמן לבית שפיגל שנספו בגזירות פולין ת"ש-תש"ד".

מימין לשמאל: מאיר אוריך, פרופ' יעקב זוסמן, פרופ' יונה פרנקל, פרופ' דוד רוזנטל, פרופ' משה דוד הר.

בשנים גורליות הללו שבין שני חיבוריו גדולים אלה היה פרופ' אוריך פעיל הן בהצלת שארית הפליטה מגיא ההריגה והן בהקמתה של מדינת ישראל על ארמת ארץ-ישראל, ואכן תורת ישראל, עם ישראל וארץ-ישראל היו הכוח המניע בכל מפעלו המדעי והחיבורי במשך כל שנות פעילותו הברוכות. בדבר עם פעילותו החיבורית האינטנסיבית בשנים אלו הוא שקד על חיבורו המונומנטלי 'בעלי התוספות', שיזכה את מחברו ב"פרס ישראל" (תשט"ו) והפך את מחברו להיות מזוהה עם חיבורו, והוא נעשה בפי כל ל'בעל' בעלי התוספות בהתאם למסורת היהודית היפה.

ראשיתו של חיבור גדול זה בספר קטן בשפה הגרמנית, בשם: "Die Entschung und Redaction unserer Tossafot" (ד"ר"ה של בה"מ לרבנים בברסלאו לשנת 1936) - בבחינת מועט המחזיק את המרובה - שאותו כתב בהיותו בן 124 הופעת החיבור הוציאה את שמעו של החוקר הצעיר כאחד הגדולים, שעתידי מזוהר צמוי לו בעולמם של מדעי-היהדות.

עם הופעתו של חיבור זה הגיבו עליו בהתלהבות גדולי המדע והתורה של חיסים חכם. אציין כאן שניים מהם - האחד גדול החוקרים, ראש המדברים בכל הנוגע למדע התלמוד, הפרופ' י"ג אפשטיין הסגור, והאחר מורי ורבי הגאון ר' יחיאל יעקב ויינברג ז"ל, בעל הסמכות הרבנית הגדולה בקרב גדולי ליטא, שפעל שנים רבות במערב כראש בהמ"ד לרבנים בברלין. פרופ' אפשטיין הקדיש סקירה נרחבת לחיבור (תרביץ תרצ"ז), ואותה סיים, שלא כדרכו, בברכה חמה ל"חכם הצעיר" במלים אלו: "הריני גומר בברכה למחבר הנכבד שיזכה להמשיך עבודתו זו מתוך מנוחה והרווחה", ואילו הרב ויינברג שפרטם באותם ימים את חיבורו הידוע "מחקרים בתלמוד" (ברלין תרצ"ז), שבו הוא מקדיש סעיף שלם ל"התהוותן ועריכתן של התוספות שלנו" כותב בהתלהבות: "...גדלה שמחתי בראותי שנמצאו נואלים למקצוע גדול זה, מקצוע חקירת התוספות. החכם מד"ר א' אוריך בברסלוי פרטם בשנה העברה חבור חשוב... בו אסף חומר עשיר מאוד... וראוי הוא המחבר לשבח מצד הלומדים. לעבודתו יש חשיבות לא רק מבחינה ספרותית היסטורית בלבד וכו', והוא דן שם ברבוי בכבוד גדול.

בהקדמתו לחיבורו המונומ, במהדורתו הראשונה, כותב פרופ' אוריך: "...מאז ועד היום הזה... לא פסקתי מלטפל בענייניו של חיבור זה, אפילו בשעה שעיקר עיסוקי היה בתחומים אחרים". ואכן עיסוקים מרובים היו לו בעולמו של מדע, שהתפתחו לתחומים

רבים ומגוונים אחרים, אבל הוא חזר תמיד לאהבתו הראשונה והוא הפך והפך בה כל ימיו עד שזכינו למהדורתו הרביעית המורחבת (תש"ס) שהיא "פרי לימוד ועיון מחודש במקורות הידועים ובמקורות שבכתבי-יד שעדיין לא ראו אור ולא נודעו לי קודם" כדבריו בהקדמתו למהדורה זו, שאותה הוא חותם במילים: "גם מהדורה זו אינה מבקשת אלא לפתוח פתחים להמשך המחקר שיוסיף להאיר נבכיה של תקופה גדולה בחיי הרוח של עמנו".

בחרנו לקרוא במיכנס הערב מחיבורו זה 'בעלי התוספות' קטעים מן הפרק השלישי, הפרק על 'רבנו-תם' - לטעמי, אחד הפרקים היפים והאופייניים ביותר בכל יצירתו הענפה של רבנו. הקטעים סאפייניים הן את גישתו למדעי-היהדות בכלל, והן את המתודה בדרכי מחקריו, ובמידה לא פחותה את אישיותו הגדולה של המחבר - את אהבתו והזדהותו עם גדולי ישראל בכל הדורות.

מבוא לקריאה מתוך

"חז"ל פרקי אמונות ודעות"

פרופ' משה דוד הר

התעניינותו של פרופ' אורבך ז"ל בעולם המחשבה של חכמים יסודה עוד בשעת לימודיו, בשנות השלושים. ראשיתה בעיסוקו בפולמוס היהודי-נוצרי ותחילתו של עיסוק זה, מדרך הטבע, היה בתחום ספרות הפולמוס נימי-הבניים. זה נושא של הדוקטורט האיטלקי שלו (באוניברסיטת רומא), שפורסם סמוך לאחר מכן בצרפתית בכתב-העת Revue des Etudes Juives. לימים, אחרי עלייתו לארץ ואחרי שנים של שרות, בתקופת מלחמת העולם השנייה, בצבא הבריטי, ביחידות של יהודי ארץ-ישראל ובכריגדה היהודית, מנה פרופ' אורבך למחקר הפולמוס היהודי-נוצרי בתקופת המשנה והתלמוד, היא התקופה הקדומה של הנצרות. פרוז של מחקר זה היו הרבה מאמרים, שהראשונים בהם: 'מתי פסקה תבואה?' (תרביץ י"ז תש"ו) ו'הלכה ובבואה' (תרביץ י"ח תש"ז), ובעקבותיהם עוד אחרים. מכאן לא ארוכה היתה הדרך למחקר עולם האמונות והדעות של חז"ל בכלל. תחום מחקר זה קיבל תנופה עם מינויו של פרופ' אורבך למרצה באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת תשי"ד.

בשנותיו הראשונות באוניברסיטה לימד פרופ' אורבך, מלבד בחוג לתלמוד, גם בחוג לספרות עברית. כאן הרצה בשנת תשס"ו שיעור על 'עולם המחשבה של חכמי התלמוד והמדרש'. ואילו בשנת תשי"ז לימד לראשונה סמינריון על 'בעיות בעולם האמונות והדעות של חז"ל' בחוג לתלמוד (בסמינריון זה זכיתי אף אני להשתתף).

מתוך שיעורים וסמינריונים כאלו, שחזרו

ונשנו במסך הזמן, צמח הספר 'חז"ל, פרקי אמונות ודעות'.

הכנתו של הספר נכנסה לשלב מתקדם לאחר התקף הלב הקשה של פרופ' אורבך ז"ל בקיץ תשכ"ו.

עם נפילת בנו הבכור, קדוש וחסיד, במסגרת שירותו כקצין בצה"ל, נמלה בליבו של פרופ' אורבך ההחלטה שלא להשהות עוד את פרסומו של הספר, אף-על-פי שהוא ידע היטב, שיש תחומים שלא הספיק להקיף. ואכן יצא הספר לאור בסוף שנת תשכ"ט.

היה זה הספר הראשון שעניינו עולם המחשבה של חז"ל, שלא היה אפולוגטי או תיאורי גרידא.

מתוך ספר זה בחרנו לקרוא במיכנס הערב את סיומו של הפרק הראשון:

בקטע זה עומד המחבר על שיטות מחקר ועל הקווים האופייניים ביותר לעולמם של חז"ל, שעמהם נזדהת, אף-על-פי ששמר, כמובן, במחקרו על ריחוק אובייקטיבי ועל גישה ביקורתית.

מבוא לקריאה מתוך

"ההלכה-מקורותיה והתפתחותה"

פרופ' דוד רוזנטל

את ספרו 'ההלכה - מקורותיה והתפתחותה' פתח מגרי ורבי פרופ' אורבך ז"ל במילים: "ניתן לומר ללא הסרה, שלא היה גורם, כוח, או מאורע, שהסביע את חותמו על תולדות העם היהודי, שיעצב את חייו והיקנה להם פרוץ וצביון - כמו ההלכה. לפיכך, אין תופעה המשקפת נאמנה מסנה, את חיי האומה".

ארבעים שנה מחיי הקדיש פרופ' אורבך לחקר ההלכה, החל ממאמרו הראשון בתרביץ (תש"ז) 'מתי פסקה תבואה', ועד שיכול היה לסכם את כל מה שהעלה בחקר תולדות ההלכה בספרו הגדול שיצא במסגרת 'יד לתלמוד' בשנת 1984. 'תכליתו של הספר', כך הוא כותב, 'לתאר ולהסביר לקורא וללומד את יסודותיה של ההלכה, ואת העקרונות והשיטות המונחים בדרכי התפתחותה, כפי שהם משתקפים במקורות התורה שבעל פה'. אחד העניינים המרכזיים בחקר המשפט בכלל וההלכה במרס הוא המתח המתמיד בין שני הקצוות המנוגדים: בין אלה הסבקשים לשמר הלכות עתיקות, הדבקים בקטאות במסורת, שאין לה בעולמה דבר חדש, זו שחכמינו ניסחו במאמר: "כל שעתיד תלמיד חכם לחדש - כבר נאמר למשה בסיני"; לבין אלה, שעל סמך המסורת הישנה ומתוך ההלכות העתיקות יצרו הלכה למציאות החדשה, כמובן על-פי כללים שכללו.

היה זה פרופ' אורבך שניווט בין השיטות השונות. בין מאות חיבורים בהלכה, חיבורים של גדולי חכמי ישראל, המקפלים למעלה מאלף ושבע מאות שנים, וידע לווג, למשל,

בין שיטת רב האי גאון בהלכה - כפי שהגדיר הוא עצמו את דרכו בהלכה - בסופה של המאה העשירית בבבל, לבין דברי רבה האחרון של טארנופול כאלף שנים אחר-כך, שנתפרסמו בשנת תרצ"א (1931). וברשותכם אצטט דווקא את דברי האחרון, גם משום שפרופ' אורבך ז"ל הקדיש בעשר השנים האחרונות לחייו את זמנו לחקר רבני פולין ומזרח-אירופה. וכך הוא כותב בראש תשובה בענייני עונתו:

"פריש כל אמינא להו, מה ששמעתי מפי הרב הגאון דוב בעריש רמפורט ז"ל, שהיה מקובל מפי רבו הגאון בעל המחבר 'נודע בשערים' אבד"ק לובלין, שבבוא לפניו איזו שאלה - מקודם הוא שוקל בשכלו על אמיתות העניין, לפי שכל האנושי, היאך הוא. ואם נראה לו לפי שכלו האנושי שהדבר אמת. או הוא מעיין על פי חוקי תורתו הקדושה - משפטו. וכן הוא אצלי - בבוא לפני שאלה עונה וכדומה, אם ברור הדבר בעיני, לפי השכל ודעת בני אדם, שהדבר אמת - אז אני מייגע את עצמי למצוא צד היתר, על פי חוקי ומשפט תורתו הקדושה. לא כן אם אמהות הדבר מסופק אצלי." (והובאו הדברים במאמרו, 'מסורת והלכה', בספר היובל ל'תרביץ').

מאידך, אין מי שיכפור במעמד הסמכות בהלכה. סמכות זו עולה ומשתלשלת עד לימי ראשית התנאים. וכבר יצתה בת קול ביבנה וזערה בחכמים שחלקו בבית המדרש, ואמרה: מה לכם אצל ר' אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום. ולא רק לגבי מחלוקת בין חכמים - תנאים ואמוראים - נקוטים בידנו כללים 'הלכה כפלוגי', גם לגבי ספרים. והשאלה חוזרת ומנקדת בכל הדורות: מה גורם לשיטת בית הלל או לחכם כר' עקיבא או ר' יוסי, שחכמים פסקו תמיד הלכה כמותם?

בחרנו לקרוא הערב את דבריו של פרופ' אורבך על מקור סמכותו של התלמוד הבבלי, זה התלמוד, הוא הספר בה"א הידועה העומד במרכז אותו נושא נכבד שעסק בו: ההלכה - מקורותיה והתפתחותה.

מבוא לקריאה מתוך

"על ציונות ועל יהדות"

פרופ' נתן רוטנשטרייך

אפרים אלימלך אורבך היה מעורב במציאות של ההווה. הדבר אמור לא רק מן הצד הביורגי מאז ראשית דרכו בארץ. גם מבחינה הנוטית, תוך ראיית הדרשות לשאלות ההווה על רקע ההגות ההיסטורית והמסורת של הדורות, נדרש למציאות שהציונות חוללה אותה. מציאות זו חיתה, לדעתו, בגדר של חימוש בסדרי היום-יום של היהודים, הלכה אשר מהותה היא עיצוב המציאות הנתונה מן הדין שתירש למציאות של ההווה אם מבקשת היא להיות מורה דרך בתוכה. לצד זה שבחשבתו של אורבך וכתביו היו כסובן

השתמעויות חינוכיות ולא בכדי כינס אוסף מאמרים בסוגיות של חינוך. כיוון ועניין היו לו במציאות של ההווה, הוא עמד גם על כך כי הסבת ההלכה על המציאות כמות שהיא נדרשת לתוכו של האדם הממשי וכוח השכל שבו. משל כאילו אמרנו שאין עיצוב מציאות מתוך הכתוב אלא דרך המחשבה של אנשים ממשיים החיים כאן ועכשיו בתוך המציאות שאליה מסווג העיצוב

הנורמטיבי. אפשר להזכיר בהקשר זה דברים שאמרם רבנו בחיי אבן פקודה בהקדמה ל"חובת הלבבות". בהקדמה זו מבחין רבנו בחיי בין שלושה שערים שפתחם הבורא לדעת תורתו ודתו. שער אחד הוא השכל הניצל מכל פגע; השער השני הוא התורה הנתונה למשה, והשער השלישי הוא הקבלות שקיבלנו מקדמונינו. נמצא שבקשת העיצוב של המציאות על-ידי ההלכה נדרשת לשלושה

רכיבים, שמהם האחד הוא כתיבו של האדם ואילו השניים קשורים ליהדות בניסוחה ובדורותיה.

אורבך, בדרכו שלו ומתוך ראיית המעמד התוכני של החלכה והבחנה במהותה הבסיסית ובהמשכה, הלך בדרך זו. הקטעים מחיבורו מעידים על כך, והם בחינת קטע המלמד על המסכת.

ביום ל' באב תשנ"א (10.8.1991) הלך לעולמו חבר האקדמיה, פרופ' יעקב פולוצקי ז"ל.

את הדברים האלה אמר פרופ' פולוצקי בראיון שערך עמו מר שלמה סנה בט' בחשוון תש"ן (7.11.1989) מטעם המפעל לתיעוד אישי האקדמיה המשותף לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ולמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. אנו מודים לגב' אסתר גולדנברג על הבאת החומר לדפוס. המלים והמשפטים בראיון – בדרך כלל קצרים מאוד – הובאו כמעט במדויק. שברי פסוקים וקטעי קטעים מפורזים אוחדו למשפטים שלמים ברוח סגנון המשיב.

פרופ' יעקב פולוצקי

שם משפחתי מעיד על מוצא מהעיר פולוצק, אבל הורי נולדו בחצי-האי קרים. אבי בקרץ ואמי בסמפרומל. בשנת הולדתי, 1905, הייתה המהפכה הראשונה ברוסיה והורי החליטו שלא להיפגע בסטרומוס. לכן המשיך אבי את לימוד הכימיה בביה"ס הטכני הגבוה בציריך. באותה "הזדמנות" נולדתי בציריך. מלבד זאת אין לי כל קשר לשוויץ. כשהייתי בן חצי שנה חזרו הורי לרוסיה, וכך בכל זאת ביליתי שנתיים בקרים. אחר-כך קיבל אבי משרה בקולסרוה שבגרמניה ושם חייו מ-1907 ועד 1911. את רוב נעוריי וניל הלימודים שלי עשיתי בגרמניה.

אבי היה אנטי-דתי ואמי שמרה קצת מנהגי הניס ומאכלים יהודיים. לאמי הייתה נטייה לשפות וממנה ירשתי נטייה זו. אני חושב שהייתה מורה מדויקת לשפות ויודע שאמילו קיבלה מדליית זהב על ידיעת הסלאבית הכנסייתית. היא רצתה שנרע (אחותי ואני) רוסית, ואכן יש בספרייתי ספרים רבים ברוסית. בתחומי – ידיעת הספרות המדעית ברוסית מועילה. סטלין היה אחד ממטפחי הנהגת הכתיב הלטיני לשפות המזרחיות של עמי רוסיה, גם לטורית החדשה שבני נסטוריאנים וכלדאים יוצאי פרס אשר לפני המלחמה היגרו לרוסיה והתיישבו בטרנס-קוקוזיה. ברוסית הם נקראו "אייסור" (אשורים). התעניינותי בספרים שלהם, שהומיעו בכתב לטיני, ובכלל הבלשנות פרוחה אז. זו הייתה תקופת המאירוס. ניקולאי מאר – ממוצא מעורב גרמני-סקוטי – היה מלומד רציני בתחום הארמנית והגרמנית. גם ערבית ידע היטב אח"כ פיתח תאוריות פראיות. בתעודת הברות שלי, ברובריקה שבה כתבו מה

התכוון התלמיד הנוגר לעשות, כתבו שאני עתיד להיות אניסטולוג. ב-1911 עברנו לברלין, כי אבי הכימאי קיבל שם עבודה בתעשייה, ובה גם עסק עד מותו. שלוש שנים למדתי בגמינדה שולה ומשם, לראבוני, עברתי לריאל גימנוזיום. שם למדו לטינית, וזה המקצוע היחיד שעניין אותי. שנאתי מתמטיקה ומדעים מדויקים, ובהיסטוריה התעניינתי רק באספקטים האנקדוטטיים.

קראתי הרבה ספרות. בניתוח שירים לא הצטיינתי ותרגילים שקיבלנו חורש להכנתם כתבתי ברגע האחרון. בשנתיים האחרונות למדתי בגימנסיה קלסית ובה לימדו גם יוונית. צרפתית הייתה לשון-חובה, וכן הייתה בחירה בין אנגלית לעברית – רק עברית מקראית – מפני שהגימנסיה הכינה גם לתאולוגיה. הואיל וכבר למדתי אנגלית במידה מספקת, בחרתי בעברית וכן קיבלתי עוד ציון "טוב מאד". ידיעתי הראשונה בעברית היא לא מהבית אלא מספר קדוק של תאולוג גרמני, אמנם ממוצא יהודי, גיאורג בר (Beer), ספר לא-רע כלל. המורה ליוונית היה טוב, אך כנראה, היהודי שבי רחה אותו. בעל-פה ניצל כל הזדמנות להכשיל אותי, אך בעבודות בכתב קיבלתי את הציון הטוב ביותר. הורי בחרו לי מורה ל"הכנה" לבר-מצווה, שמו היה ורבה והוא בא מפלשתינה. הוא לימד אותי את הברכות העיקריות ואת הפרשה, אך לא את הטעמים, ובאותם השיעורים גם לימד אותי קצת עברית חדשה לפי הספר "שפתנו" שהוציאה ההסתדרות הציונית בגרמניה, וכן את הכתב, שאינני אוהב עד היום. בעיני יפה בהרבה כתב רש"י מזרחי, שבו כותבים העידקים והכרדים.

באותו הזמן (הייתי בן 13) התחלתי ללמוד מצרית. היה לי ספר על ההיסטוריה של רומא,

עם תמונות – מקצתן אותנטיות, מקצתן דמיוניות. תמונה כן-אותנטית הייתה של קליאופטריה בלבוש אלה מצרית, איזיס, ולידה השם קליאופטרה בהיירוגליפים. למחרת הלכתי לבית הנכות המצרי, ולמזלי מצאתי בו ספר טוב מאד, אחד מסדרת ספרונים כתובים בידי גדולי המומחים. זה היה ספר על ההיירוגליפים מאת אחד הנרולים, אדולף ארמן, שהיה אז פרופסור בברלין. את הספר בלעתי. אחר-כך התחלתי להתעניין בספרות עברית (נתנו לי את ביאליק, זה לא מצא אז חן בעיניי) ובלשון המשנה – פרקי אבות וכו' – ובה כן התעניינתי. השתתפתי בקורס על הושע שנתן אחד הרבנים הטובים בברלין. בספריית הקהילה היהודית בברלין – ספרייה טובה מאוד – קראתי הרבה. לקראת תעודת הברות שלי שוחררתי מבחינה בעל-פה, והמנהל הסביר לי: "ברור לנו שלבחון אותך ביוונית ובלטינית אין צורך, לבחון אותך במתמטיקה ובפיסיקה לא כדאי. תמורת זאת הייתי צריך להרצות הרצאה מדעית בנושא אניסטולוגי.

בתחילה מניתי לאוניברסיטה בברלין, למחלקה לאניסטולוגיה ולשפות שמיות וקצת אפריקניסטיקה. סורית כבר ידעתי די טוב, וערבית – כדי להיכנס לסמסטור השני. בעיקר למדתי אניסטולוגיה. המורה שלי היה קורט זיתה, תלמידו המצטיין של ארמן, מחבר הספרון שמשנו למדתי את יסודות ההיירוגליפים, והוא השפיע עלי השפעה מכרעת. אניסטולוגיה בשום מקום איננה מקצוע המוני, ובכל זאת היו אז בברלין חצי תריסר תלמידים. כעבור שנה עברתי לאוניברסיטת גטינגן, שעליה תמיד חלמתי.

זיתה היה קורס פרופסור בנינגן וחשבתי שבנינגן אלמד אניסטולוגיה מפיו, שפות